KONSEPTUAL TUZILISHNING NAZARIY ASOSLARI

Ozoda Eshqobilova,

Qarshi iqtisodiyot va pedagogika universiteti katta o‘qituvchisi

Abstrakt

Mazkur maqolada konseptual tuzilish tushunchasining nazariy asoslari, uning shakllanish mexanizmlari hamda inson tafakkuri, til va madaniyat bilan o‘zaro aloqasi tahlil qilinadi. Konseptual tuzilish inson ongida mavjud bo‘lgan bilim, tushuncha, tasavvur, tajriba va qadriyatlarning o‘zaro bog‘langan tizimi sifatida qaraladi. Zamonaviy kognitiv tilshunoslikda konseptual tuzilish til birliklarining mazmunini, insonning dunyoni idrok etish usullarini va bilimlarni tashkil etish jarayonlarini tushuntirishning muhim nazariy vositalaridan biri hisoblanadi. Maqolada konsept, tushuncha, kategoriya, kognitiv model, konseptual maydon va konseptual tizim kabi asosiy tushunchalarning mazmuni ochib beriladi. Shuningdek, konseptual tuzilishning shakllanishida idrok, xotira, tafakkur, til, tajriba va madaniy muhitning o‘rni yoritiladi. Konseptual tuzilishning nazariy asoslarini o‘rganish til va tafakkur munosabatlarini chuqur anglash, til o‘rganish va tarjima jarayonlarini takomillashtirish uchun muhim ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: konseptual tuzilish, konsept, kognitiv tilshunoslik, tushuncha, kategoriya, kognitiv model, konseptual tizim, konseptual maydon, tafakkur, til, madaniyat, bilim, idrok.

Kirish

Insonning borliqni anglash va uni til orqali ifodalash jarayoni murakkab kognitiv faoliyat hisoblanadi. Inson tashqi olamdan turli axborotlarni qabul qiladi, ularni

idrok etadi, xotirasida saqlaydi, mavjud bilimlari bilan bog‘laydi va muayyan tushunchalar shaklida tizimlashtiradi. Ushbu jarayon natijasida inson ongida dunyo haqidagi muayyan konseptual tuzilish shakllanadi.

Konseptual tuzilish masalasi falsafa, psixologiya, kognitiv fan, tilshunoslik va madaniyatshunoslik kabi fanlarning kesishgan nuqtasida o‘rganiladi. Ayniqsa, XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab kognitiv fanlarning rivojlanishi natijasida inson bilimlari va tafakkurining qanday tashkil topishi masalasiga katta e’tibor qaratila boshlandi.

An’anaviy tilshunoslikda til asosan mustaqil tizim sifatida o‘rganilgan bo‘lsa, kognitiv yondashuv tilni insonning umumiy bilish faoliyati bilan bog‘liq holda tahlil qilishni taklif etadi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, til birliklarining ma’nosi insonning bilimlari, tajribasi va dunyo haqidagi konseptual tasavvurlaridan ajralgan holda mavjud emas.

Konseptual tuzilishning nazariy asoslarini o‘rganish insonning ma’lumotlarni qanday qabul qilishi, ularni qanday kategoriyalarga ajratishi va yangi bilimlarni mavjud bilimlar bilan qanday bog‘lashini tushunishga imkon beradi. Shuningdek, mazkur masala til o‘rganish, tarjima, nutq faoliyati va madaniyatlararo kommunikatsiya uchun ham muhimdir.

Asosiy qism

1. Konseptual tuzilish tushunchasi

Konseptual tuzilish inson ongida mavjud bo‘lgan konseptlar, tushunchalar, bilimlar, tasavvurlar va ular o‘rtasidagi munosabatlarning tizimli majmuasidir. U insonning atrof-muhitni anglash, tasniflash va izohlash faoliyatining kognitiv asosini tashkil etadi.

Inson biror obyekt yoki hodisani idrok etganda, uning faqat tashqi ko‘rinishini emas, balki funksiyasi, xususiyatlari, boshqa obyektlar bilan aloqasi va shaxsiy tajribadagi o‘rnini ham anglaydi. Natijada obyekt haqida kompleks mental tasavvur shakllanadi.

Masalan, “kitob” konsepti faqat bosma sahifalardan tashkil topgan obyektni anglatmaydi. Inson ongida kitob bilim, o‘qish, ta’lim, muallif, kutubxona va boshqa tushunchalar bilan bog‘lanishi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan konseptual tuzilish alohida tushunchalar yig‘indisi emas, balki ularning o‘zaro aloqador tizimidir.

2. Konsept tushunchasining nazariy mohiyati

Konsept konseptual tuzilishning asosiy birliklaridan biridir. U inson ongida muayyan obyekt, hodisa, jarayon yoki mavhum g‘oya haqidagi bilim va tasavvurlar majmuasini ifodalaydi.

Konsept oddiy lug‘aviy ma’nodan kengroq mazmunga ega bo‘lishi mumkin. Uning tarkibida mantiqiy bilimlar bilan bir qatorda hissiy, madaniy, assotsiativ va tajribaviy komponentlar ham mavjud bo‘ladi.

Masalan, “vatan” konsepti geografik hudud tushunchasidan ancha kengdir. U inson ongida ona zamin, milliy o‘zlik, tarix, til, xalq, xotira va vatanparvarlik kabi mazmunlar bilan bog‘lanadi.

Shu sababli konseptni insonning dunyoni individual va madaniy jihatdan anglashini aks ettiruvchi murakkab mental birlik sifatida tavsiflash mumkin.

3. Konseptual tuzilish va kognitiv tilshunoslik

Kognitiv tilshunoslik konseptual tuzilishni o‘rganishning muhim nazariy yo‘nalishlaridan biridir. Ushbu fan tilni insonning bilish jarayonlari bilan uzviy bog‘liq holda tadqiq etadi.

Kognitiv tilshunoslik vakillarining qarashlariga ko‘ra, inson tildan foydalanish jarayonida mavjud bilimlarini faollashtiradi va yangi ma’lumotlarni mavjud konseptual tizimga integratsiya qiladi.

George Lakoff tomonidan ishlab chiqilgan kategoriyalashtirish yondashuvida insonning obyektlarni qanday guruhlarga ajratishi va kategoriyalarni qanday shakllantirishi muhim o‘rin egallaydi. Ronald Langacker esa tilning grammatik va semantik tuzilishini kognitiv jarayonlar bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqadi.

Demak, kognitiv tilshunoslik konseptual tuzilishni tilning mazmuniy asosini tashkil etuvchi mental tizim sifatida o‘rganadi.

4. Kategoriyalashtirish nazariyasi

Konseptual tuzilishning nazariy asoslaridan biri kategoriyalashtirishdir. Inson atrof-muhitdagi juda ko‘p obyekt va hodisalarni muayyan umumiy belgilar asosida guruhlarga ajratadi.

Masalan:

olma, banan, uzum → mevalar

avtobus, avtomobil, poyezd → transport

maktab, kollej, universitet → ta’lim muassasalari

Kategoriyalashtirish insonning katta hajmdagi axborotni tartibga solishiga yordam beradi. Agar inson har bir obyektni butunlay yangi hodisa sifatida qabul qilsa, axborotni qayta ishlash jarayoni nihoyatda murakkablashgan bo‘lar edi.

Shuning uchun kategoriyalar insonning kognitiv faoliyatini yengillashtiruvchi asosiy mexanizmlardan biri hisoblanadi.

5. Prototip nazariyasi

Konseptual tuzilishni tushuntirishda prototip nazariyasi ham muhim o‘rin tutadi. Ushbu nazariyaga ko‘ra, kategoriya a’zolarining barchasi bir xil darajada tipik bo‘lmasligi mumkin.

Masalan, “qush” kategoriyasida burgut yoki chumchuq ko‘pchilik uchun tipik qush obrazini ifodalashi mumkin, pingvin yoki tuyaqush esa kategoriyaning nisbatan kamroq tipik vakili sifatida qabul qilinishi mumkin.

Prototip insonning obyektlarni tez tanishi va ularni tegishli kategoriyaga kiritishiga yordam beradi. Bu nazariya konseptual tuzilishning qat’iy chegaralardan ko‘ra ko‘proq kognitiv tajriba va tipiklik asosida tashkil topishini ko‘rsatadi.

6. Freym va ssenariylar nazariyasi

Konseptual bilimlarning tashkil topishini tushuntirishda freym tushunchasi ham muhimdir. Freym muayyan vaziyat yoki hodisa haqidagi bilimlarning strukturaviy modelidir.

Masalan, “restoran” freymi quyidagi elementlarni o‘z ichiga olishi mumkin:

- restoran;
- mijoz;
- ofitsiant;
- menyu;
- buyurtma;
- taom;
- hisob;

- to‘lov.

Inson restoranga kirganda, ushbu elementlarning aksariyatini oldindan biladi. Chunki uning ongida restoran bilan bog‘liq kognitiv model mavjud.

Ssenariy esa hodisalarning ma’lum ketma-ketlikda sodir bo‘lishini ifodalashi mumkin. Masalan, restoranda **kirish → joylashish → menyuni ko‘rish → buyurtma berish → ovqatlanish → hisob to‘lash** kabi ketma-ketlik mavjud.

Bunday modellar konseptual tuzilishning tizimli va tajribaga asoslangan xususiyatini ko‘rsatadi.

7. Konseptual tuzilish va til

Til konseptual tuzilishning tashqi ifodasini ta’minlovchi asosiy vositalardan biridir. Inson ongida mavjud konseptlar so‘z, ibora, gap va boshqa til birliklari orqali ifodalanadi.

Biroq til va konseptual tuzilish o‘rtasidagi munosabat bir tomonlama emas. Til nafaqat mavjud konseptlarni ifodalaydi, balki ularning shakllanishiga ham ta’sir ko‘rsatadi.

Turli tillarda bir xil borliq hodisasining turlicha konseptuallashtirilishi mumkin. Bu holat tilning dunyoni idrok etish va tasniflashdagi rolini ko‘rsatadi.

Masalan, ayrim tillarda qarindoshlik munosabatlari juda batafsil ifodalansa, boshqa tillarda ular umumiyroq kategoriyalar orqali berilishi mumkin. Bu esa turli til jamoalarining konseptual tizimlarida muayyan farqlar mavjudligini ko‘rsatadi.

8. Konseptual tuzilish va madaniyat

Konseptual tuzilishning shakllanishida madaniyat muhim omil hisoblanadi. Insonning dunyo haqidagi qarashlari u yashaydigan jamiyatning tarixi, urf-odatlari, qadriyatlari va ijtimoiy tajribasi bilan bog‘liq.

Masalan, “mehmondo‘stlik” konsepti o‘zbek madaniyatida mehmonni hurmat qilish, dasturxon yozish, mehmonni kutib olish va unga e’tibor ko‘rsatish kabi ko‘plab mazmunlarni o‘z ichiga olishi mumkin.

Boshqa madaniyatlarda ham mehmondo‘stlik mavjud bo‘lsa-da, uning ifodalanish shakllari va konseptual mazmuni turlicha bo‘lishi mumkin.

Demak, konseptual tuzilish individual ong bilan bir qatorda jamoaviy madaniy tajribani ham aks ettiradi.

9. Konseptual tuzilishning psixologik asoslari

Konseptual tuzilish insonning asosiy kognitiv jarayonlari orqali shakllanadi. Ulardan eng muhimlari idrok, diqqat, xotira va tafakkurdir.

Idrok tashqi obyekt va hodisalar haqidagi axborotni qabul qilishni ta’minlaydi.

Diqqat axborotning muhim qismlarini tanlash va ularga e’tibor qaratishga yordam beradi.

Xotira o‘zlashtirilgan ma’lumotlarni saqlash va qayta tiklash imkonini beradi.

Tafakkur esa axborotni tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish va yangi munosabatlarni aniqlashni ta’minlaydi.

Ushbu jarayonlarning o‘zaro hamkorligi natijasida inson ongida konseptual tuzilish shakllanadi va rivojlanadi.

10. Konseptual tuzilishning ierarxik xususiyati

Konseptual tuzilishdagi bilimlar turli darajalarda tashkil topadi. Umumiy konseptlar o‘z tarkibida xususiy konseptlarni birlashtiradi.

Masalan:

Transport

→ Quruqlik transporti

→ Avtomobil

→ Elektr avtomobil

Ushbu ierarxik tashkil etilish insonning murakkab axborotni tartibli ravishda saqlashiga va kerakli bilimni tezda faollashtirishiga yordam beradi.

Ta’lim jarayonida ham bilimlarni umumiy tushunchadan xususiy tushunchaga tomon izchil tashkil etish samarali hisoblanadi.

11. Konseptual tuzilishning dinamik xususiyati

Konseptual tuzilish o‘zgarmas tizim emas. Inson yangi bilimlarni o‘zlashtirgani, tajriba orttirgani va yangi ijtimoiy-madaniy muhit bilan tanishgani sari uning konseptual tizimi ham rivojlanadi.

Masalan, “texnologiya” konsepti o‘nlab yillar oldin boshqa mazmunga ega bo‘lgan bo‘lsa, bugungi kunda u internet, smartfonlar, sun’iy intellekt, raqamli ta’lim va avtomatlashtirish kabi tushunchalar bilan chambarchas bog‘liq.

Bu konseptual tuzilishning tarixiy va dinamik xususiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.

12. Konseptual tuzilish va ta’lim

Konseptual tuzilish nazariyasidan ta’lim jarayonida samarali foydalanish mumkin. Yangi bilimni o‘quvchining avvalgi bilimlari bilan bog‘lash uning mazmunni chuqurroq tushunishiga yordam beradi.

Masalan, yangi mavzuni boshlashdan oldin o‘qituvchi o‘quvchilarning mavjud bilimlarini faollashtirishi, keyin yangi ma’lumotlarni taqdim etishi va ular o‘rtasidagi aloqalarni ko‘rsatishi mumkin.

Konseptual xaritalar, mind maplar, jadval va diagrammalar o‘quvchilarga bilimlar o‘rtasidagi munosabatlarni vizual tarzda ko‘rishga yordam beradi.

Ayniqsa, chet tilini o‘qitishda so‘zlarni alohida yodlashdan ko‘ra ularni semantik guruhlar va real kommunikativ vaziyatlar asosida o‘rgatish konseptual bilimlarni samarali shakllantiradi.

13. Ingliz va o‘zbek tillarini qiyosiy o‘rganishda konseptual yondashuv

Konseptual tuzilish nazariyasi ingliz va o‘zbek tillarini qiyosiy o‘rganishda ham muhim ahamiyatga ega. Ikki tilda bir xil obyekt yoki hodisani ifodalovchi so‘zlar mavjud bo‘lishi mumkin, biroq ular bilan bog‘liq konseptual mazmun har doim ham to‘liq mos kelmaydi.

Masalan, “family” va “oila” birliklari umumiy jihatdan bir xil tushunchani ifodalasa-da, ular turli madaniy muhitlarda qo‘shimcha assotsiatsiyalar va qadriyatlar bilan bog‘lanishi mumkin.

Shuningdek, so‘z birikmalari va kollokatsiyalarni o‘rganishda ham konseptual yondashuv muhimdir. Masalan, ingliz tilidagi **make a decision** birikmasi o‘zbek tilida **qaror qabul qilmoq** shaklida ifodalanadi. Bu holat ikki tilning konseptual va leksik birikish xususiyatlaridagi farqni ko‘rsatadi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, konseptual tuzilish insonning borliqni anglash, bilimlarni tashkil etish va ularni til orqali ifodalash jarayonining muhim nazariy asoslaridan biridir. U konseptlar, tushunchalar, kategoriyalar, freymlar, ssenariylar va boshqa kognitiv birliklarning o‘zaro bog‘langan tizimidan tashkil topadi.

Konseptual tuzilishning shakllanishida insonning idroki, xotirasi, diqqati, tafakkuri, shaxsiy tajribasi va ijtimoiy-madaniy muhiti muhim rol o‘ynaydi. U statik emas, balki insonning yangi bilim va tajribalarni o‘zlashtirishi natijasida doimiy ravishda rivojlanib boruvchi dinamik tizimdir.

Kognitiv tilshunoslik konseptual tuzilish va til o‘rtasidagi munosabatni tushuntirish uchun muhim nazariy asos yaratadi. Kategoriyalashtirish, prototip, freym va kognitiv model kabi nazariyalar inson bilimlarining qanday tashkil topishi va til orqali qanday namoyon bo‘lishini tushuntirishga yordam beradi.

Konseptual tuzilishning nazariy asoslarini o‘rganish ingliz va o‘zbek tillarini qiyosiy tadqiq qilish, tarjima jarayonini takomillashtirish, chet tillarini samarali o‘qitish hamda madaniyatlararo kommunikatsiyani rivojlantirish uchun katta ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Shu sababli konseptual tuzilish masalasini kognitiv, lingvistik, psixologik va madaniy yondashuvlar asosida kompleks o‘rganish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Lakoff, G. *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: University of Chicago Press, 1987.
2. Langacker, R. W. *Foundations of Cognitive Grammar*. Stanford: Stanford University Press, 1987.

3. Fillmore, C. J. “Frame Semantics.” In: *Linguistics in the Morning Calm*. Seoul: Hanshin Publishing Company, 1982.
4. Taylor, J. R. *Linguistic Categorization*. Oxford: Oxford University Press, 2003.
5. Evans, V., Green, M. *Cognitive Linguistics: An Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006.
6. Croft, W., Cruse, D. A. *Cognitive Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
7. Kövecses, Z. *Language, Mind and Culture: A Practical Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2006.
8. Fauconnier, G., Turner, M. *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind’s Hidden Complexities*. New York: Basic Books, 2002.
9. Geeraerts, D. *Theories of Lexical Semantics*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
10. Vygotsky, L. S. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Cambridge: Harvard University Press, 1978.
11. Арутюнова, Н. Д. *Язык и мир человека*. Москва: Языки русской культуры, 1999.
12. Карасик, В. И. *Языковые ключи: концептуальные основы лингвокультурологии*. Москва: Гнозис, 2009.